
مادری در نظام معنایی اسلام

زرین زینب^۹
شفیقه رأفت^{۱۰}

چکیده

کودک ضعیف و ناتوان نیازمند به محبت و وجودی عاشق است که با ابراز محبت نیازهای او را رفع کند. و این مادر است که با نوازش‌های مادرانه خود فرزندان بی‌پناه را نصیب می‌دهد. و در گام دوم به جایگاه و اهمیت مادری پرداخته است. کار تربیت فرزند در حقیقت مثل کار انبیا ع هست چراکه انبیا هم که آمدند برای ساختن انسان‌ها آمده‌اند، کار مادر هم ساختن انسان‌هاست. این کار هنری خیلی بزرگی است که در صورت انجام آن، یک زن جامعه و خود را به مقام و کمال می‌رساند. در گام سوم با توجه به نیاز جامعه ما چند نکات خیلی مهم در تربیت را که در صورت عدم رعایت آن، خسارت و ضرری که به یک فرزند می‌رسد ممکن است تا آخر عمر جبران نشود، پرداخته است. در ادامه آثار و نتایج (آثار جسمانی و معنوی) را ذکر کرده تا مادران بدانند که این کارشان در نزد خدا چه ارزش و اهمیتی دارد همین مادری که در نظام معنایی اسلام بیان شده، برای زن راه رسیدن به کمال و اوج مقام انسانیت است.

کلیدواژه‌ها: مادر، مادری، اخلاق مادر، رسالت، اسلام.

مقدمه

مادری در نظام معنایی اسلام والاترین مقام است و وظایفی که یک مادر نسبت به فرزندش دارد، هیچ کس حتی پدر هم در انجام آن نمی‌تواند با او شریک شود. مادر منشأ سعادت و شقاوت جامعه است. اسلام وظایف مادر را بسیار زیبا و مفصل بیان کرده است که اگر با توجه به آن، مادران به وظایف خودشان عمل کنند، می‌توانند به بالاترین مراتب کمال برسند و فرزندان و جامعه‌شان را هم به آن برسانند. اما متأسفانه در جامعه ما مردم می‌پندارند که مادر فقط وظیفه بچه آوردن و تهیه لباس و غذا و

۹. دانش‌پژوه کارشناسی علوم و قرآن و حدیث مدرسه علمیه نرجس؟ عها؟ (نویسنده مسئول).

۱۰. پژوهشگر مطالعات زنان نمایندگی خراسان.

اموری مثل اینها را دارد. در نگاه اسلام تربیت فقط همین نیست، بلکه تربیت، پرورش عقل و استعدادهاست و روح پاکی را که مثل زمین خالی هست، آماده قبول هر شیئی می‌کند. فرزند یک امانت از طرف خداست و این امانت وقتی به ما داده می‌شود که روحش پاک و بی‌آلایش است و باید به همین صورت برگردانیم. این در صورتی ممکن است که یک مادر اول روح خودش را پاک نگه دارد تا بتواند یک فرزند صالح را در دامن خود بزرگ کند. در نتیجه پاداش و اجری که این مادر دارد هیچ کس نمی‌تواند حساب کند. آری همین مادری است که نه فقط آثار و نتایج اخروی، بلکه در دنیا هم نتایج بسیار مهمی به دنبال دارد. در این مقاله تلاش شده که به اختصار و فشرده مسائل مهمی که یک مادر باید بداند و در صورت رعایت آنچه آثار و نتایجی برای خود مادر و فرزند و جامعه دارند، بیان شود.

مفهوم‌شناسی مادر و مادری

«مادر» در لغت عربی به أم و مادری به أمومه ترجمه می‌شود. نیز به هر چیز که اصل وجود یک چیز یا یک منشأ تربیت و اصلاح آن، یا نقطه آغاز یک امری باشد می‌گویند. (حسین بن محمد الراغب الاصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۵) قرآن کریم تأکید می‌کند مادران کسانی هستند که فرزندان را به دنیا آورده‌اند. «إِنَّ أُمَّهَاتَهُمْ إِلَّا لَآئِي وَلَدْنَهُمْ». (مجادله/۲)

مادری در تمام مخلوقات

مسئله مادری خاص انسان و جامعه انسانی نیست، بلکه با وجوه مشترکی در عالم حیوانات هم دیده می‌شود، با این تفاوت که انگیزه آن در حیوانات کاملاً غریزی و در انسان تا حد زیادی بستگی به فرهنگ و اجتماع دارد و درجه رغبت و علاقه نسبت به فرزند و نوع رفتار در همه جوامع یکسان نیست، ولی مشترکاتی در بین آنها وجود دارد که اقل آن زمینه فطری، قابلیت انجام وظایف مادری در زنان است. (قائمی، ۱۳۸۱، ص ۲۲) امام صادق؟ع؟ به مفضل فرمود: «... نگاه کن به چهارپایان که چگونه به دنبال مادرانشان حرکت می‌کنند و نیازی به تربیت و نگهداری آنگونه که فرزندان انسان نیازمند به آن هستند، ندارند». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۵۷ و ۹۳)

زن در نقش مادری

مادر بارزترین منشأ آسایش و مهر و عالی‌ترین منبع سعادت خانوادگی است. احساس امنیت و آرامش در آن و نیز احساس قدرت و استقلال کودکان در خانواده بستگی به وجود مادر دارد. از نظر علمی، زن بودن، مادر بودن است. هر زن بالقوه مادر است، مگر آن‌که بیماری روحی و روانی داشته باشد. از سوی دیگر انگیزه مادر که لطیف‌ترین انگیزه‌هاست در نهاد زن به ودیعت گذاشته شده است و این انگیزه و میل و رغبت در سنین بلوغ آشکار و در دوران حمل به بالاترین مرحله تجلی خود

می‌رسد. کودک ناتوان و ضعیف نیازمند به احساسات رقیق و وجودی عاشق و مهرورز است که به او ابراز محبت نماید و احساسات عمیق تقدیم نماید و این مادر است که با نوازش‌های مادرانه خود فرزندان بی‌پناه را پناه داده و به رفع نیازهای طبیعی آن‌ها اقدام می‌نماید. (قائمی، ۱۳۸۱، ص ۱۳)

جایگاه و اهمیت مادری

شغل مادری شغل انبیاست

خداوند سبحان انسان را خلق کرده است و برای هدایت او انبیا عظام را که در رأس آنان خاتم‌الانبیا و سید المرسلین حضرت محمد؟ص؟ و ائمه معصومین؟عهم؟ هستند، فرستاد و هر کسی که برای سعادت بشر و تقرب او به‌سوی خداوند بزرگ قدم بردارد و او را از پلیدی‌ها و کجروی‌ها و مفسد و جنایات دور نگه دارد، در خط راه انبیا قدم برمی‌دارد؛ از جمله علمای دینی پدران و مادران و معلمین باتقوا در این مسیر قدم برمی‌دارند؛ لذا اگر مادر باتقوا، فرزندی صالح و دین‌دار تحویل جامعه بدهد، در واقع همان کار انبیا را انجام می‌دهد؛ لذا امام خمینی؟ره؟ می‌فرماید: «مبدأ یک عقده بزرگ جدا کردن بچه از مادر است... بنابراین، این شغل انبیاست و انبیا هم که آمدند برای این‌که انسان درست کنند». (فریبا علاسوند، ۱۳۹۲، ص ۸۵)

تربیت فرزند کاری سخت و هنری بزرگ

اکثر مردم کارهای خانه و بیرون از خانه را خیلی سخت می‌پندارند و بچه‌داری و تربیت بچه را آسان و سبک می‌شمارند؛ بلکه بعضی‌ها بچه‌داری را اصلاً کار نمی‌شمارند و از آن کار مهم چشم‌پوشی می‌کنند. اکثر خانواده‌ها اگر خانم یا عروس به‌خاطر بچه گاهی نتوانند کارهای خانه و کارهای دیگر را انجام دهند فکر می‌کنند که هیچ کاری نکرده و لب به شکایت می‌کشایند. این کاملاً فکر نادرستی است در واقع اینطور نیست. مقام معظم رهبری می‌فرماید:

«بعضی از کارهای خانه خیلی سخت است، بچه‌داری از آن کارهای سخت است. شما هر کاری را در نظر بگیرید که خیلی دشوار باشد، در مقابل بچه‌داری در واقع آسان است، بچه‌داری در واقع هنر خیلی بزرگی است. مرد یک روز هم نمی‌تواند این کار را انجام دهند، زن‌ها با دقت با حوصله و با ظرافت این کار بزرگ را انجام می‌دهند. خداوند متعال، در غریزه آن‌ها این توان را قرار داده است، ولی همین بچه‌داری کار سختی است که انسان را فرسوده می‌کند و واقعاً از پا می‌اندازد». (بانکی پورفرد، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۶۶؛ بیانات رهبر معظم انقلاب در اجتماع خوزستان ۱۳۷۵/۱۲/۲۰)

جایگاه مادری در اسلام

قرآن به احترام به پدر و مادر و احسان به آن‌ها بسیار تأکید کرده و بعد از عبادت

خود احسان به آن‌ها حکم کرده است. حتی یک حرف کوتاه (اف) هم از روی تحقیر بی‌احترامی منع می‌کند و خداوند به ما یاد می‌دهد که چجوری برای پدر و مادرمان دعا کنیم. می‌فرماید: «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالَيْنِ إِحْسَانًا... وَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفْ وَ قُلْ رَبِّي أَرْحَمُ هُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا». (اسرا/۲۳ و ۲۴) در سیره ائمه؟ ع؟ مادران جایگاه ویژه‌ای دارند. در روایات، اکرام مادر پیش و بیش از پدر سفارش شده است. پیامبر اکرم؟ ص؟ در این زمینه می‌فرماید: «زمانی که در نماز نافله بودی، اگر پدرت تو را خواند نمازت را قطع نکن، ولی اگر مادرت تو را صدا کرد نمازت را قطع کن». (نوری، ج ۱۵، ص ۱۸۱) مردی پیامبر اکرم؟ ص؟ آمد و درباره نیکی به والدین از ایشان سؤال کرد، پیامبر؟ ص؟ ابتدا سه بار فرمود که به مادر نیکی کن بعد سه بار به نیکی به پدر سفارش کرد. (سجستانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۰۶) امام سجاد ع نیز در رساله حقوق، حقوق خویشاوندان را با توجه به میزان قرابت و اتصال به رحم مطرح می‌نماید و بر اساس آن حق مادر را از همه برتر می‌شمارد. امام سجاد؟ ع؟ می‌فرماید: «و حقوق خویشانت بسیار است که بستگی به دور و نزدیک بودن نسبت خانوادگی با ایشان دارد. واجب‌ترین آن‌ها بر تو حق مادرت، سپس پدرت، بعد فرزندت و بعد از آن برادرت، سپس به همین ترتیب بر اساس نزدیکی خویشاوندی حقوقشان بر عهده‌ات است». (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۵۶)

نقش مادر در اصلاح جامعه

نقش مادر به حدی اهمیت دارد که می‌توان گفت که فساد زن موجب فساد جامعه و اصلاح او موجب اصلاح آن است. یک مادر می‌تواند خمینی‌ها را به جامعه تحویل دهد. که به کل جهان تأثیر بگذارد و همچنین یک مادر می‌تواند صدام‌ها و داعش‌ها را به جهان بسپارد و خون‌ها بی‌گناهان بریزند و موجب فتنه و فساد جامعه جهان شود. به‌طور کلی می‌توان گفت مادر رأس جامعه و منشأ سعادت و بدبختی‌هاست. اگر او مریض باشد اعضای جامعه بیمارند و اگر او به معنای علمی کلمه در جنبه مادی و معنوی سالم باشد، امید به سلامت جامعه بسیار است. تمدن حقیقی و کامل، در دست مادران تربیت شده و عاقل است و تأثیرات همیشه از سوی آن‌ها شروع می‌شود. (قائمی، ۱۳۸۱، ص ۳۲)

مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرماید: «زن رکن اساسی و عنصر اصلی خانواده است و اسلام برای نقش زن در داخل خانواده اهمیت فراوانی قائل است، زیرا با پایبندی زن به خانواده و تربیت فرزند در آغوش پرمهر مادر، نسل‌ها در آن جامعه بالنده و رشید خواهد شد. مادرانی که تربیت فرزند در آغوش پرمهر و عطوفت خود را به بهانه انجام کارهای دیگر رها می‌کنند مرتکب اشتباه می‌شوند. بهترین روش تربیت انسان آن است که در آغوش پرمهر مادر پرورش پیدا کند و زنانی که فرزندان خود را از این موهبت الهی محروم می‌کنند در واقع به زیان خود و فرزند خویش و جامعه اقدام کرده‌اند». (در اجتماع بانوان خوزستان ۱۳۷۵/۲۰/۱۲) و در جای دیگر

می‌فرمایند: «مادر است که فرهنگ و معرفت و ویژگی‌های اخلاقی یک قوم و جامعه را با جسم خود، با روح خود و با خلق و با رفتار خود دانسته و ندانسته به فرزند خود منتقل می‌کند. همه تحت تأثیر مادران هستند. آن‌که بهشتی می‌شود پای بهشتی شدنش از مادر است. [الجنه تحت اقدام الامهات]» (مجموعه سخنان مقام معظم رهبری، ۱۳۸۴، سالروز ولادت حضرت فاطمه زهرا، ج ۳، ص ۶۶ و ۶۸)

خداوند وقتی اراده می‌کند که انسانی مصلح و تاریخ ساز چون عیسی و موسی را به بشریت عرضه بدارد، اول تدارک موهبت دختری همچون مریم را به زوجین صالحی چون عمران و همسرش می‌بیند و وقتی مادر مریم که آرزوی فرزند پسر دوران باردای را به سر آورده با وضع حمل خویش متوجه دختر بودن می‌شود، عرض می‌کند: «إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ» خدایا من که دختر به دنیا آوردم اما به یکباره متوجه حقیقت دیگر می‌شود، آن‌این‌که چون پروردگار من آگاه به حقایق عالم است، آنچه را او برای من قرار می‌دهد شایسته‌تر است. چه‌بسا این دختر نقش‌آفرین‌تر است از پسری که من می‌خواستم؛ از این‌رو بلافاصله می‌گوید: «وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» (آل عمران/۳۵) «خدایا! اسم این فرزند را مریم (عابده) می‌گذارم. از تو برایش ارزش‌ها را طلب می‌کنم و امید دارم که دامن او نسلی را به هستی عرضه کند که از تعرض شیطان مصون باشد». مسائل تربیتی عیسی را مادر مریم از همان زمان بارداری او آغاز می‌کند و دختری را پرورش می‌دهد که قرآن می‌فرماید: «فَتَقَبَّلَهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَانْتَبَهَا نَبَاتًا حَسَنًا» (آل عمران/۳۷) «پس پروردگارش او را به‌صورت نیکویی پذیرفت و به طرز نیکویی نشو و نما داد». (میرخانی، ۱۳۸۰، ص ۲۵۶) آری این مادر است که عیسی مسیح ع را به جامعه جهان سپرد.

نکاتی مهم در تربیت فرزند

ایجاد آمادگی برای ایفای نقش مادری

از اساسی‌ترین اهداف تربیتی دین مبین اسلام برای دختران تربیت آن‌ها برای ایفای نقش مادری است که بخش مهمی از سعادت و شقاوت جامعه بستگی به چگونگی ایفای این نقش از سوی آنان دارد. بخش اعظم اهمیتی که اسلام برای زن قایل شده در روابط با جنبه مادری آنهاست. اسلام به زنان اهمیت می‌دهد و برای رشد و تربیت آن‌ها توصیه می‌کند تا آن‌ها بتوانند نسلی شریف پرورانند. از این‌رو بنا بر جایگاه والای نقش مادری در نظم آفرینش و وظایف و مسئولیت‌های مهم او، تربیت دختران برای ایفای این نقش از ضرورتی خاص برخوردار است. (حاجی ده‌آبادی و جهانرخ جعفری، ۱۳۸۷، ص ۸، شماره ۱۸) کارل یک دانشمند غربی می‌گوید: «دختران جوان برای آن‌که مادران لایقی، برای پرورش فرزندان باشند، باید تعلیمات عالی ببینند، نه به‌خاطر آن‌که دکتر یا قاضی یا استاد شوند». (آلکسیس کارل، ۱۹۳۵، ص ۱۰۳ _ ۳۱۴) باید به زنان (و دختران جوان) آموخت که نقش مادری اصولی‌ترین نقش آنان در زندگی است و تکامل و رشد مادی و معنوی حتی سلامتی جسمانی آنان

در پرتوی ایفای این نقش است. (فردوسی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۷)

شروع تربیت کودک از رحم مادر

در جامعه ما بیشتر زنان فکر می‌کنند که بچه دنیا آوردن فقط کافی است، به نظرشان تربیت فقط لباس پوشاندن و تغذیه است. به‌خاطر این آن‌ها برای تربیت روحی فرزندان هیچ کاری نمی‌کنند، یا فکر می‌کنند که تربیت روحی فرزندان فقط کار مدرسه و دانشگاه است، درحالی‌که اصل خود مادر و رحم مادر است. با توجه به حدیث نبوی که فرمود: «الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَ السَّعِيدُ مَنْ وَ عِطَ بَعِيرُهُ»؛ خوشبخت کسی است که در شکم مادر خوشبخت است و شقی و بدبخت کسی است که در شکم مادر بدبخت است. (متقی هندی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۰۷) رحم مادر به‌منزله خاک و زمین آماده کشت است. بدین جهت خوشبختی و بدبختی در گرو زمینه و شرایطی است که آن را کمک کرده یا از بین می‌برد؛ بنابراین بدبختی فرد در گرو تربیت فرد است و این تربیت از همان نطفه آغاز می‌شود، چون رحم برای بدبختی و خوشبختی کودک زمینی است آماده و این از مقدرات تغییر ناپذیر الهی نیست، می‌توان بد را با تربیت و محیط سالم خوب کرد و خوب را با محیط نا سالم بد کرد. (حلبی، نخبه اللالی، ص ۱۳۱) حتی دوران بارداری گریه کردن، عصبانی شدن، تفکرات مادر هم به بچه تأثیر دارد. شخصیت انسانی و شقاوت حیوانی هنگامی شکل می‌گیرد که «اسپریم» و «اوول» ساخته می‌شوند و به‌عنوان سلول واحد در رحم قرار گرفته و از غذایی که جوهره بدن و روح مادر است تغذیه می‌کنند. رحم مادر محل ظهور و رنگ گرفتن ابعاد و مراتب مختلف نفس است. نفس مادر در هر مرتبه‌ای که سیر نماید، ابعاد وجودی جنین رنگ همان مرتبه را می‌گیرد و تمایلاتش در آن مرتبه قوی‌تر از مراتب دیگر خواهد بود. اگر سیر مادر مرتبه عالی نفس (روح الهی) باشد و به خواسته‌های انسانی بیش از خواسته‌های مراتب نازل (خواسته‌های پست شیطانی) توجه داشته باشد و به اعمال غریزی و فطری خویش که معلول اراده، آگاهانه و اختیار و انتخاب اوست، رنگ انسانی بدهد هیچ شکی نیست که این حرکت انسانی اثر مثبت خود را در جنین خواهد گذاشت و تمایلات انسانی را در او قوی‌تر خواهد ساخت و سبب شکل گرفتن سعادت و شخصیت انسانی خواهد شد، به‌طوری‌که کودک پس از تولد، آمادگی لازم را جهت تربیت صحیح پیدا می‌کند.

اما اگر سیر مادر در مرتبه نازل نفس (خواسته‌های جسمانی و حیوانی) باشد و خواسته‌های انسانی را در حجاب غفلت بگذارد و یا آن را در حاشیه قرار دهد. به علت خروج از حدود عقل و دین و راه درست انسانی، به نفس، رنگ حیوانی می‌دهد و این حرکت در جنین اثر منفی گذاشته و باعث می‌شود که استعداد های کودک مایل به مرتبه نازل باشند و این همان شکل‌گیری شقاوت است و اگر کودک پس از تولد، تحت مراقبت شدید و تربیت صحیح قرار نگیرد در او ظهور فعلی پیدا کرده و رفتار اشقیا را خواهد داشت. (امین‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۱۷) بانوی مجتهد نصرت‌السادات امین

یکی از وظایف معنوی پدر و مادر را کوشش در تعلیم و تربیت کودک می‌دانند و می‌گویند که کلاس اول تربیت بشر، دامن مادر است. (علویه همایونی، ۱۳۸۳، ص ۲۴۱)

مسئولیت مادر تقسیم‌پذیر نیست

مادران به‌واقع کار متمایز انجام می‌دهند که در برهه‌ای، مسئولیتشان با پدران تقسیم‌پذیر نیست. مسئولیت پرورشی مادران در دوره بارداری و شیردهی به صورتی است که آن‌ها هم در قبال تغذیه روحی و جسمانی وظیفه‌ای دوجندان دارند. (جوادی آملی، ۱۴۰۹، ص ۱۳۶) احساس مادرانه پرورش و مراقبت از کودکان که در همه زنان به ودیعه نهاده شده است، در عملکرد مجموعه‌ای ترکیبات شیمیایی مشترک در همه پستانداران ریشه دارد. این عملکردها با تغییرات در اندام‌های اختصاصی زنان مانند رحم همراه است. هورمون پروژسترون که هورمونی زنانه به شمار می‌آید، در پیدایش احساس صلح و آرامش زنان باردار نقش دارد. هورمون پرولاکتین را هورمون محبت مادری می‌نامند. بر اثر آن زن قدرت لازم را برای هرگونه فداکاری درباره فرزندش به دست می‌آورد. افزون بر اینها مادران در قیاس با غیر مادران شخصیت تکامل‌یافته‌تری دارند، دلیل این مسئله نیز توانایی‌های اخلاقی‌ای است که در خلال مراقبت یک انسان از دوره بارداری تا دوره‌های بالاتر، به دست می‌آورند. حلم و بردباری، بخشش، دسترسی به راحل‌های فوری، حل مشکلات و... ویژگی‌هایی هستند که زنان از مادری خود درمی‌یابند. به‌خاطر این است که مسئولیت زنان را هیچ کس نمی‌تواند داشته باشند. (فریبا علاسوند، ص ۱۰۴ _ ۱۰۷) در سیره حضرت زهرا؟ عها؟ آمده است هرگاه هر کسی را که می‌خواست در انجام امور منزل به ایشان کمک کند، حضرت کار پخت‌وپز به او می‌سپردند و خود به فرزندانشان رسیدگی می‌کردند و می‌فرمودند: من به حال فرزندانم مدارای بیشتری دارم و مهربان‌ترم. (فریبا علاسوند، ۱۳۹۲، ص ۱۲۲) مقام معظم رهبری می‌فرماید: «شما بچه خودتان را اگر در خانه تربیت نکردید، یا اگر بچه نیاوردید، یا اگر تارهای فوق‌العاده ظریف عواطف او را - که از نخ‌های ابریشم ضعیف‌تر است - با انگشتان خودتان باز نکردید تا دچار عقده نشود، هیچ‌کس دیگر نمی‌تواند این کار را بکند، نه پدرش نه به طریق اولی دیگران، فقط کار مادر است». (مقام معظم رهبری، سومین نشست راهبردی با موضوع زن و خانواده، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴) لذا مادران به این نکته‌ها توجه داشته باشند، این کار عظیم را آسان نگیرند. به نظر مقام معظم رهبری هر چه زن صالح‌تر باشد فرزندش همان‌قدر صالح‌تر است. اسلام هم همین را می‌گوید. به‌خاطر همین اسلام تأکید می‌کند که با زنان صالح و باایمان ازدواج کنند، به‌خصوص در مورد زنان تأکید شده که این رسالت عظیم را به‌طور احسن انجام دهند. مقام معظم رهبری به مادران توصیه می‌کند که زن باید رسالت عظیم زن و مادر بودن خویش، رسالتی که مرد در آن با او شریک نیست و اختصاص به خود او دارد، آشنا و واقف باشد. (مقام معظم رهبری در مصاحبه با ویژه‌نامه روز زن، ۱۳۶۰/۲/۵)

ارزش احترام والدین به فرزند

امام علی؟ ع می‌فرمایند: «به فرزندان خود احترام بگذارید و با آداب پسندیده با آن‌ها برخورد کنید تا باعث آمرزش شما شوند». (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵، ص ۱۹) نخستین طریق تربیت طفل اعمال و افعال خود پدر و مادر است. مخصوصاً مادر که کودک همیشه با اوست و از همه به مادرش نزدیکتر است و مادرش را بیشتر می‌بیند. امام؟ ع در این حدیث می‌فرماید که پدر و مادر به فرزندان‌شان احترام بگذارند. چون فرزندان در هر سنی که باشند، برای خود شخصیت و احترام قائل‌اند و دوست دارند به شخصیت آنان احترام شود و مورد احترام و تکریم قرار گیرند؛ از این‌رو سزاوار است پدر و مادر به این گرایش فطری توجه کرده و روحیه آنان را با عزت‌نفس و اعتمادبه‌نفس، تربیت و تحکیم نمایند. (عیسی‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۶۰) پس در این زمینه، مادران بیشتر دقت داشته باشند. بعضی از والدین احترام به کودک را مخالف شأن خود می‌دانند و می‌گویند: «اگر به بچه‌ها احترام بگذاریم لوس می‌شوند و دیگر به ما احترام نمی‌گذارند». و بی‌اعتنایی و بی‌احترامی به کودکان را وسیله تربیت آن‌ها می‌شمارند. در صورتی‌که این روش از اشتباهات بزرگ تربیتی است. احترام به کودک نه تنها پدر و مادر را در نظر فرزند کوچک نمی‌کند بلکه روح شرافت و بزرگواری را در آنان پرورش می‌دهد و کودک از همان دوران خردسالی می‌فهمد که پدر و مادر او را یک انسان می‌شناسند و برایش ارزش و شخصیت قائل هستند، بدین جهت می‌کوشد از کارهایی که مورد پسند جامعه نیست، خودداری کند و کارهای درست را انجام دهد تا شخصیتش محترم و محفوظ بماند. دوم این‌که فرزندان‌ی که در کودکی از توجه و احترام بزرگ‌ترها، به‌ویژه والدین خود بهره‌مند می‌شوند و در زندگی آینده خویش افرادی موفق و دارای اعتمادبه‌نفس خواهند بود، زیرا تکریم به شخصیت روحیه خودباوری و اعتمادبه‌نفس را در وجود آنان تقویت کرده، زمینه رشد اخلاقی و ایجاد صفات نیک را برایشان فراهم می‌آورد و آنان را در آینده مستقل و خودباور بار خواهد آورد. رسول الله؟ ص؟ همیشه به کودکان احترام خاصی می‌گذاشتند، همیشه این بود که در راه به کودکان می‌رسیدند به آنان سلام می‌کردند. (زهرای عباسی، ۱۳۹۳، ص ۲۵) روش برخورد رسول خدا؟ ص؟ در مواقعی که کودک خردسالی را برای دعا یا نام‌گذاری به حضور آن حضرت می‌آوردند، حضرت برای احترام بستگانش، او را با آغوش باز می‌گرفت و در دامن خود می‌گذاشت. گاهی اتفاق می‌افتاد که کودک در دامن پیغمبر ادرار می‌کرد. کسانی که ناظر بودند به روی کودک فریاد می‌زدند، تند می‌کردند تا او را از این کار بازدارند. نبی اکرم؟ ص؟ آنان را از این برخورد منع می‌کرد و می‌فرمود: با تند می‌کردی و خشونت از ادرار کودک جلوگیری نکنید، سپس طفل را آزاد می‌گذاشت تا کارش را تمام کند. موقعی که دعا یا نام‌گذاری تمام می‌شد، بستگان کودکان با خوشحالی، کودک خود را می‌گرفتند و کمترین آزرده‌گی و ملامت خاطر، در پیامبر مهربان از ادرار کودک احساس نمی‌کردند. موقعی که کسان طفل می‌رفتند رسول خدا؟ ص؟ لباس خود را می‌شست.

(مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۲۴۰) این حقیقت را هیچ کس انکار نمی‌کند که درس‌هایی که انسان در دوران کودکی و نوجوانی یاد می‌گیرد همیشه در ذهنش می‌ماند یا تأثیر خاصی از آن می‌گیرد که تا آخر عمر اثرش از بین نمی‌رود، مگر آن‌که خود انسان کوشش کند. از آنجاکه اولین پناهگاه کودک آغوش مادر است، اگر مادر به فرزند احترام بگذارد، او هم می‌فهمد که چجوری با دیگران رفتار کند، چجوری به والدین احترام بکند. بانو امین می‌فرماید که پدر و مادر و اهل خانه دارای فضیلت اخلاقی و ایمان و تقوا باشند که عکس‌العمل خوب و اخلاق پسندیده آن‌ها در قلب بچه ثابت می‌گردد. (علویه همایونی، ۱۳۸۳، ص ۲۴۳) برای این‌که فرزندان با اخلاق بشوند و حقوق والدین را بشناسد و به آن‌ها احترام بگذارند، ابتدا باید خودشان (والدین) دارای اخلاق پسندیده باشند. بدیهی است که در صورت داشتن تربیت اسلامی، فرزند رعایت حقوق و احترام پدر و مادر را می‌نماید (همان، ص ۲۴۴)

آثار جسمانی مادری

بارداری و زایمان در سلامت زن تأثیر بسزایی دارد؛ بنابراین نظر دانشمندان، میزان ابتلا به سرطان سینه و رحم در زنان با بارداری آن‌ها ارتباط دارد. مطابق این پژوهش‌ها بروز سرطان سینه در زنانی بیشتر است که فرزندی ندارد یا اولین بارداری آن‌ها، پس از ۳۵ سالگی است. بررسی مبتلایان به برخی از انواع سرطان رحم، نشان می‌دهد که بیشتر آن‌ها یا مجرد بوده‌اند یا سابقه حاملگی نداشته‌اند. از سوی دیگر در دوران بارداری به دلیل ترشح هورمون‌های این دوران، قدرت ذهن و درایت مادر نیز افزایش می‌یابد. (خدای، ۱۳۷۰، ص ۴۲)

آثار معنوی مادری

مادر شدن یک کار معمولی نیست، در جامعه ما مادری این است که بچه به دنیا بیاورد تا در پیری پشت و پناه او شود، اگر کسی که بچه‌دار نشود ناراحت می‌شود که حالا دیگر در پیری تکیه‌گاهی ندارم. مگر خدایی که ما را خلق کرده، بی‌پشت و پناه وامی‌گذارد؟ مگر خدا عادل نیست؟ مگر خدا رحیم و رحمان نیست؟ باید بداند که در نزد خدا مادر ارزش والایی دارد و آثار معنوی ویژه‌ای نیز برای زن به دنبال دارد. رسول خدا؟ ص؟ می‌فرماید: هر زنی که از شوهرش باردار شود، در لطف پروردگار قرار می‌گیرد. هر درد زایمان او را گرفت، برای هر دردی ثواب آزاد کردن یک بنده را به او می‌دهند. هرگاه وضع حمل کرد و به فرزند شیر داد، برای هر بار شیری که به فرزند می‌دهد، در روز قیامت نوری در مقابلش خواهد بود که همگان از آن نور تعجب می‌کنند. خداوند به چنین زنی ثواب روزمدار شب‌زنده‌دار را می‌دهد. چنین زنی اگر روزه هم نباشد، ثواب روزه دهر را به او می‌دهند. هرگاه از شیردهی فارغ می‌شود، خداوند به او می‌فرماید: تمام گناهان گذشته‌ات بخشیدم، از نو شروع کن. (حرعاملی، ج ۲۱، ص ۴۵۱)

مادر و تأثیر اخلاقی کودک

اسلام می‌گوید که در ازدواج دختر و پسر باید هم‌کفو و هم‌سان باشند. منظور اسلام از هم‌کفو این است که دختر و پسر باایمان و باتقوا باشند تا دو نور، دو پاک و دو پاکیزه و دو مؤمن به هم برسند و از هم رسیدن آنان، ثمرات شایسته و پاک که همان فرزندان صالح‌اند، به وجود آیند. برای این نمونه‌های روشنی در تاریخ معصومین؟ عه؟ به چشم ما می‌خورند. فقط یک مثال داستان «جوبیر» است. جوبیر مردی است که از یمامه به مدینه آمده و مسلمان شده بود. او مومنی متعهد، ولی در عین حال سیاه پوست، کوتاه قد، مستمند و بی‌خانمان بوده است. روزی پیامبر؟ ص؟ به او فرمود: چرا ازدواج نمی‌کنی؟ عرض کرد: چه کسی به این بینوا زن می‌دهد؟ فرمود: اسلام هر خوار و ذلیلی را عزیز کرده است. «نزد زیاد بن لبید» که یکی از اشراف انصار است، برو و دخترش را خواستگاری کن. جوبیر نزد زیاد آمد و از قول آن حضرت؟ ص؟ دختر او را خواستگاری کرد. زیاد گفت: ما دختران خود را به همدیفاں خود از انصار می‌دهیم و با آنها وصلت می‌کنیم. جوبیر نزد پیامبر صآمد و جریان را عرض کرد. آن‌گاه حضرت به زیاد فرمود: ای زیاد! جوبیر مؤمن است و هر مرد مومنی کفو زن مومنه و هر زن مسلمانی کفو زن مسلمان است. (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۳۳۹)

از نظر علمی هم اخلاق و کردار مادر به وسیله خون و شیر به طفل منتقل می‌شود. اگر این سخن را جای تردید بدانیم تأثیر فوق‌العاده اخلاق مادر را در کودک نمی‌توانیم نادیده بگیریم. آموزش اخلاق از دو راه امکان‌پذیر است. یکی از راه آموزش و دیگر از راه الگو و عمل. چون تماس کودک در سال‌های اولیه با مادر بیشتر است از او بیشتر تأثیر می‌گیرد. تأثیر اخلاق مادر در تربیت فرزند مورد تأیید علم است. دانش روز کیفیت اخلاق کودک و خصایص او را شدیداً وابسته به مادر می‌داند و معتقد است، تعالیم و نفوذهایش تا پایان عمر سر مشق اوست. آنچه بیشتر مورد تأکید علم است، روحیات، جنبه‌های عاطفی و احساس کودک است که بخش اعظم آن از مادر پرتو می‌گیرد و از اینجا است که بهشت زیر پای مادران و پایه‌های سعادت و شقاوت طفل مربوط به عالم رحم ذکر شده است. (شکوفه رحیمزاده، ۱۳۸۱، ص ۴۰)

مادر و تأثیرات روانی کودک

یکی از مهمترین چیزهایی که نیازهای روحی و روانی کودک را فراهم می‌کند، احترام کردن و ابراز محبت و مهربانی ورزیدن به آنان است. تأمین نمودن این نیازها آثار و برکات فراوانی دارد. همان‌گونه که محروم شدن فرزندان از مهر و محبت والدین، سبب بروز عوارض و صدمات روحی و روانی غیر قابل جبران خواهد شد. احساس کمبود عاطفی در فرزندان می‌تواند منشأ بسیاری از نا هنجاری‌ها و

انحراف‌های آنان شود و سبب جذب شیادان و منحرف شدن آن‌ها شود. روح کودک چون گل بسیار ظریف است و حساس است.

برخی پدران و مادران به غلط تصور می‌کنند که چون پدر و مادر شده‌اند، حق هرگونه اعمال جابرانه و سلطه جویانه را بر فرزندان خود دارند و می‌توانند با آنان هر رفتاری که بخواهند رفتار کنند، در صورتی که در این میان حد و مرزهای باریکی نهفته است و موازین شرعی و تربیتی و اخلاقی دقیقی وجود دارد که نشان می‌دهد اگر پدر و مادر حکومتی بر فرزندان خود دارند این حکومت چیزی جز حاکمیت عشق و محبت و معرفت و تربیت والای انسان نیست. (عیسی‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۶۰) این‌جا هم عشق و محبت مادر بیشتر مؤثر است. تجارب علمای روانشناسی نشان داده است که نقص و یا سلامت شخصیت روانی کودک، مخصوصاً در شش سال اول زندگی بستگی به مهر مادر و یا محرومیت از آن دارد و ممکن است اثراتش تا پایان عمر باقی بماند. (شکوفه رحیم‌زاده، ۱۳۸۱، ص ۴۱)

مقام معظم رهبری می‌فرماید: «... به‌طور اغلب این‌طور است که مادران روی فرزندان تأثیر می‌گذارند و حرفشان، اظهار محبتشان و سختی‌ای که در خلال آن اظهار محبت می‌کنند، به مخاطب فرو می‌رود» (مقام معظم رهبری در دیدار اعضای شورای مرکزی، جمعیت زنان، ۱۳۷۸/۱۵/۲).

استاد طاهایی در کتابشان «رهنمودهای تربیت دینی» می‌نویسند: محبت نسبت به فرزند یک امر فطری است، هر کس فرزندش را دوست دارد. شاید کمتر پدر و مادر پیدا شوند که فرزند خود را دوست نداشته باشد. اما فقط محبت قلبی کافی نیست؛ بلکه باید اظهار بکند. اظهار محبت فقط در دروان کودکی نیست بلکه بچه همیشه محتاج به محبت پدر و مادر است. بعضی پدر و مادرها مادامی که فرزند خردسال است، به او اظهار محبت می‌کنند، اما وقتی بزرگ شد به تدریج محبت و رزیدن را کم می‌کنند و وقتی به سن نوجوانی رسید، به‌طور کلی آن را قطع می‌کنند با این تفکر که بچه دیگر بزرگ شده و با اظهار محبت لوس می‌شود، یا این‌که شخص بزرگ نیازی به محبت ندارد. این فکر صحیحی نیست، چون فرزند در تمام عمر به محبت نیاز دارد. به خصوص سن جوانی و نوجوانی که دوران بحران روانی است، بیشتر از سایر اوقات به دلسوزی، مهربانی و دلجویی پدر و مادر نیاز دارد. در اثر بی‌مهری است که بسیاری از جوانان خودکشی می‌کنند و یا بعضی از دختران به فحشا و فساد کشیده می‌شوند و بعضی پسران دچار اعتیاد می‌گردند. (طاهایی، ۱۳۸۹، ص ۷۲—۷۱) در روایت حتی برای بوسیدن فرزند اجر بزرگی بیان شده است. چون یکی از راه‌های نشان دادن محبت و نزدیک کردن فرزند به خود، بوسیدن فرزند است. امام صادق (ع)؟ از پیامبر صروایت نقل می‌کند: کسی که فرزند خود را ببوسد، حسنه‌ای در نامه عمل او ثبت خواهد شد و کسی که فرزند خود را شاد کند، خداوند او را در روز قیامت شاد می‌کند. (حرعاملی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۲۰۲)

پیامبر اکرم صبه کودکان بسیار علاقه داشتند، با آن‌ها بازی می‌کردند و

نمی‌گذاشتند که کودکی گریه کند و مادرش او را آرام ندهد. امام باقر؟ ع؟ می‌فرماید: زمانی پیامبر؟ ص؟ در نماز جماعت صدای گریه کودکی را شنید، نماز را زودتر به پایان می‌رساند تا مادر آن کودک فرزندش را دریابد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص ۸۸)

تأثیر ویژه شیر مادر

دوران شیر خوارگی فرزندان کودک نقش بسیار اساسی است. کودک همه شاکله انسانی خود را از مادر می‌گیرد و سرمایه‌های اصلی را در این دوره از مادر دریافت می‌کند. (فردوسی، ۱۳۸۷، ص ۲۶۹ _ ۲۶۸) شیر مادر بهترین غذای کودک است و بر روی بچه تأثیر می‌گذارد. به‌خاطر همین است که در روایات کمک گرفتن برای شیر دادن از زن احمق نهی شده است. امام علی ع می‌فرماید: «لَا تَسْتَرْضِعُوا الْحَمَقَاءَ فَإِنَّ اللَّبَنَ يَغْلِبُ الطَّبَاعَ» از زن احمق برای شیر دادن کمک نگیرید، چراکه شیر طبع انسان را دگرگون می‌کند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، ص ۳۲۴) بانو مجتهده امین می‌گویند: زن در ایام رضاع از غذای حرام و شبه‌ناک و نجس اجتناب نماید، زیرا شیر در بچه جسماً و روحاً تأثیر کلی دارد. (طاهایی، ۱۳۸۹، ص ۲۴۵ _ ۲۴۴)

تربیت نادرستی فرزند، موجب مؤاخذة

برخی روایات، نقش والدین را در قبال فرزندان، مانند نقش یک کشاورز می‌دانند، با این تفاوت که کشاورز، هم باید زمین را شخم بزند هم در آن بذر بپاشد و هم آن را آبیاری نماید. از سوی دیگر ممکن است این همه تلاش‌های کشاورز به نتیجه نرسد، اما کار والدین در امر تربیت فرزند بسیار آسان‌تر است. صفحه وجودی فرزند آماده است در او سریع و عمیق اثر می‌گزارد بزر را هم خداوند متعال در وجود او کاشته است و نیازی نیست والدین این کار را هم انجام دهند. والدین باید استعدادهای درونی فرزند خود را شکوفا کنند که ما از آن به «آبیاری زمین وجود کودک» تعبیر می‌کنیم. والدین اگر به این زمین آماده آب ندهند، خیانت کرده‌اند! (تهرانی، ص ۴۲-۴۱) امام سجاد ع در رساله الحقوق می‌فرماید: (وَ اَمَّا حَقُّ وَلَدِكَ فَتَعْلَمُ اَنَّهُ مِنْكَ وَ مُضَافٌ اِلَيْكَ فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا بِخَيْرِهِ وَ شَرِّهِ)؛ اما حق فرزندت این است که بدانی او از توست و در این دنیا به تو وابسته است، خوب باشد یا بد. (طبرسی، ج ۱۵، ص ۱۶۹)

تأثیر ویژه نیکی به مادر

مقام مادر در اسلام خیلی بزرگ است و به‌خاطر زحماتی که یک مادر برای فرزند می‌کشد. قرآن این زحمات را بیان می‌کند. (لقمان/ ۱۴ و احقاف/ ۱۵) علاوه بر این، نیکی به مادر تأثیر بسیار مهمی در زندگی فرزند دارد. مردی خدمت رسول خدا؟ ص؟ آمد و به ایشان عرض کرد هیچ کار زشتی نیست که نکرده باشم حال می‌خواهم توبه کنم آیا راهی هست؟ حضرت فرمودند: آیا از پدر و مادرت

کسی زنده است؟ عرض کردم بله پدرم. فرمود: برو به او نیکی کن، وقتی آن مرد رفت، رسول خدا فرمودند: ای کاش مادر داشت! (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۸۲) در روایت دیگری، جوانی که عشق جهاد در سر داشت، خدمت رسول صآمد و عرض کرد: مادری دارم که از رفتن من به جنگ ناخوشنود است، چه کنم؟ حضرت فرمود: یک شب. انس داشتن مادرت به تو بهتر از یک سال جهاد تو در راه خدا است (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۹۴)

نتیجه

بعد از تحقیق و بررسی به منابع و کتب و مقالات پژوهشگران به این نتیجه رسیده‌ایم که مادری، رسالتی است که خداوند زن را برای انجام این وظیفه بزرگ انتخاب کرده است. سعادت و شقاوت فرزند و جامعه در دست مادر است و می‌تواند با پرورش یک انسان جهان را تغییر بدهد و این پرورش از رحم مادر شروع می‌شود. طرز گفتار و رفتار و عملکرد مادر حتی تفکر کردنش هم بر بچه تأثیر می‌گذارد. به‌خاطر همین است که اسلام قبل از این‌که یک زن مادر شود به تربیتش تأکید می‌کند تا بتواند این نقش مهم را به‌طور احسن ایفا کند و در صورت انجام وظیفه نتایج شگرف و بزرگی دارد، هم در دنیا و هم در آخرت.

منابع

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ق)، *تحف العقول عن آل الرسول؟ ص؟*، محقق و مصحح: علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
۲. امام زین العابدین، علی بن حسین؟ ع؟، (۱۳۷۶ش)، *الصحیفه السجادیه*، قم، نشر الهادی، چاپ اول.
۳. بانکی پور فرد، امیرحسین، (۱۳۹۳)، *نقش رسالت زن*، انتشارات انقلاب اسلامی، چاپ اول.
۴. برگرفته از بیانات مقام معظم رهبری، (۱۳۹۳)، *نقش رسالت زن*، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، چاپ سوم.
۵. تهرانی، مجتبی، (۱۳۹۴)، *ادب الهی (تربیت فرزند)*، مؤسسه فرهنگی مصابیح الهدی، چاپ سوم.
۶. حاجی آبادی، محمد علی و جعفری، جهانرخ، «مسائل تربیتی دختران از نظر قرآن و روایات»، بانوان شیعه، ۱۳۸۳.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه _ قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ق.
۸. حلبی، محمد بن سلیمان، نخبه اللآلی، استانبول، مکتبه الحقیقه، ۱۴۰۷ق.
۹. خانی، عزت السادات امیر، (۱۳۷۹)، *رویگرد نوین در روابط خانواده*، سفیر صبح، چاپ اول.
۱۰. خدایی، نرگس، *مادری و مسئولیت ها*، قم، پژوهشکده زن و خانواده، ۱۳۹۵.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت، دار العلم.
۱۲. رحیمزاده، شکوفه، (۱۳۸۱)، *مسائل تربیتی زنان*، [بی جا]، چاپخانه شاهین، چاپ اول.
۱۳. رضازاده، محمد امین، (۱۳۷۲)، *جایگاه اخص و ممتاز زن*، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات انقلاب اسلامی، چاپ اول.
۱۴. سجستانی، سلیمان بن اشعث، (۱۴۱۰ق)، *سنن ابی داود*، تحقیق: سعید محمد اللحام، بیروت، دار الفکر.
۱۵. طاهایی، فاطمه خاموشی، (۱۳۸۹)، *رهنمودهای تربیت دینی*، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۱۶. عباسی، زهرا، (۱۳۹۳)، «روش های تربیتی اسلام در احترام و تکریم کودکان»، مکتب نرجس؟ عها؟ مشهد، *مجله شمیم نرجس؟ عها؟*، چاپ بیست و سیام.
۱۷. علاسوند، فریبا، (۱۳۹۲)، *زن در اسلام*، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، چاپ دوم.
۱۸. عیسی زاده، عیسی، (۱۳۹۱)، *خانواده قرآنی*، قم، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ چهارم.
۱۹. فردوسی، غلامعلی عباس، (۱۳۸۷)، زن و اسوه های آسمانی، آستان مقدس قم، چاپ اول.
۲۰. قائمی، علی، (۱۳۸۱)، *نقش مادر در تربیت*، [بی جا]، انتشارات امیری، چاپ هشتم، ۱۳۸۱ش.
۲۱. کارل، الکسیس، (۱۹۳۵)، *انسان، موجودی ناشناخته*، ترجمه: پرویز دبیری، انتشارات نگاه.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵ش)، *الکافی*، باب: أن المؤمن کفو المؤمنه، تهران، دارالکتب

الاسلامية.

۲۳. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، جلد ۱۶، صفحه ۲۴۰، بیروت، دار إحياء التراث العربی.

۲۴. نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم، مهر، بی‌تا.

۲۵. همایونی، علویه، (۱۳۸۳)، *زندگانی بانوی ایرانی*، انتشارات گلبهار _ اصفهان، چاپ دوم.